

Kutsal Şehir, Kutsal Mekân ve Kudüs *The Holy City, The Holy Place and Jerusalem*

Rifai ERTEN¹

Başvuru / Submitted: 10 Temmuz 2026
Kabul / Accepted: 11 Ağustos 2026

¹ **Sorumlu Yazar / Corresponding Author:**
Dr., Milli Eğitim Bakanlığı,
rifaierten@gmail.com
ORCID: 00000-0002-5531-9049

Beyanlar / Declarations:

Araştırma ve Yayın Etiği: Bu çalışma, araştırma ve yayın etiğine uygun olarak hazırlanmış; kaynaklara usulünce atıf yapılmıştır. İnsan, hayvan veya kişisel veri içermediğinden etik kurul onayı gerektirmemektedir.

Çıkar Çatışması: Yazar, herhangi bir çıkar çatışması bulunmadığını beyan eder.

Finansal Destek: Bu araştırma için finansal destek alınmamıştır.

Yapay Zekâ Kullanım Beyanı: Makalenin dil ve anlatımının düzenlenmesi, İngilizce çeviri, kaynak biçimlerinin kontrolü ve dergi şablonuna uyarlanmasında üretken yapay zekâ araçlarından sınırlı ölçüde yararlanılmıştır. Tüm çıktılar yazar tarafından kontrol edilmiş olup bilimsel ve akademik sorumluluk yazara aittir.

Atıf / Citation:

Erten, Rifai. "Kutsal Şehir, Kutsal Mekân ve Kudüs". *Ağrı İslami İlimler Dergisi* 18 (2026), 40-48.

©2026 AGİİD Tüm hakları saklıdır.

Öz: Bu bölümde İnsanoğlu yaşam serüveni içerisinde pek çok kavram geliştirmiştir. Din dediğimiz zaman dinlerin kendisini ifade ediş tanımları değişebilmektedir. Dini olsun ya da olmasın kutsal bütün toplumların vazgeçilmez en temel ortak değeridir. Bir insanın veya canlının yaşama hakkı her din ve kültürde evrensel bir değer iken ibadetlerin kutsal olması veya Tanrı inancı ait olduğu topluma ya da dine aittir. Kutsal kısaca insanların benimsediği ve koruduğu yeri gelince kendisinden korktuğu yeri gelince de kendisine ümit bağladığı inan ve inanış unsurlarıdır denilebilir. Kutsal kabul edilen ve onun uğruna pek çok amaçla gerçekleştirilen sayısız eylem vardır. Bu bazen kanlı bir savaş bazen ilmi ya da bilimsel bir araştırma bazen de inanılanın tebliği şeklinde kendisini tarih sahnesinde gösterebilir. Kudüs şehri Yahudilik, Hristiyanlık ve İslamiyet açısından farklı gerekçelerle ancak aynı amaçla kutsal kabul edilmiştir. Üç büyük dinin yeri gelince barış yeri gelince savaş ortamı olan bu şehrin her yönüyle detaylı bir şekilde incelenmesi gerekir.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Yahudilik, Hristiyanlık, İslamiyet, Kutsal, Şehir, Kudüs, İnanç, Mabet.

Abstract: Mankind has developed many concepts in the adventure of life. When we say religion, according to the way religions express themselves, it may be Judaism, Christianity and Islam based on revelation, or it may have formed around a religion founder such as Buddhism, Hinduism, Shintoism, Confucianism. Whether religious or not, the sacred is the most fundamental common value indispensable for all societies. This value may cover the whole humanity, but sometimes it may be local or specific to that religion. While the right to life of a human being or a living creature is a universal value in every religion and culture, the sacredness of worship or belief in God belongs to the society or religion to which it belongs. In short, it can be said that sacred is the elements of beliefs and beliefs that people adopt and protect, sometimes fearing them and sometimes hoping for them. There are countless actions that are considered sacred and carried out for many purposes for its sake. This can sometimes manifest itself on the stage of history in the form of a bloody war, sometimes a scientific or scientific research, and sometimes the proclamation of what is believed. The city of Jerusalem has been considered sacred for different reasons but for the same purpose in terms of Judaism, Christianity and Islam chronologically among the religions living on earth. This city, which is a place of peace and war for the three major religions, needs to be examined in detail in every aspect.

Keywords: History of Religions, Judaism, Christianity, Islam, Holy, City, Jerusalem, Faith, Temple.

Giriş

İnsanoğlu var olduğu günden günümüze değin pek çok şeyi kutsal olarak kabul etmiştir. Bu durumun getirisini olarak da kutsal olan şeylere karşı dokunulmaz ve sonsuz derecede saygıyla değer atfetmiştir. Kutsallık insanlar için bazen inanılan dinin kutsal metinlerinden kaynaklanan emir ve yasaklarından ya da bunların dışında dinin mensuplarının dünyayı algılayış biçiminden yaşadığı ve içinden çıktığı toplumun olağanüstü kabul ettiği olaylar veya yaşamını devam ettirmesini sağladığı geleneklerinden de kaynaklanabilir.¹

Dünya dinlerine bakıldığı zaman dinlerin ana kaynakları olan kutsal metinlere ya da bunların dışında din mensuplarının kültürel öğelerine dayansın kutsal kabul edilen pek çok şeye rastlanılabilir. Örneğin göğe yani Tanrıya yakın kabul edildiği için belki de heybet ve haşmetinden dolayı dağlar;² insanların sonsuz algısını temsil ettiği için denizler, yeryüzündeki yaşamın temeli olduğu için sular,³ insanoğlunun bağımsızlığını temsil ettiği için ise bazı hayvanların kutsal kabul edildiği görülebilir.⁴ Son olarak hem ulaşılamaz kabul edildiği için hem de astronominin temelini oluşturduğu için gök cisimleri de kutsal kabul edilmiştir.⁵

Kutsal kitapların ve metinlerin insan çeşitliliğini ve doğasının algılama biçimi ile ilgili sınırlı kabul edilen bilgileri açıklama gayreti, önemli gelişmelerin yaşanmasına zemin sağlanmıştır. Bu anlatım tarzı bir müddet sonra yerini sosyal bilimlere bırakmıştır. Sosyal bilimler her biri birbirinden değerli sonuçlara kendi yöntemleriyle ulaşmıştır. Bu açıdan da dinlerle ilgili kavramlara yaklaşıırken yöntem olarak antropolojik metodun her haliyle kullanılması elzemdir.⁶

Kutsal şehir ve mekân kavramları her dinin esas hareket noktalarından biridir. Çünkü dinlerin yaşam alanları ve isteklerinin kökeninde var olan bizim edindiğimiz temel bilgilerimizde önümüze getirilen birincil şeylerdir. Yapılan ibadetlerin bir kısmının sadece buralarda yapılabilmesi veya din mensuplarının en önemli ziyaret yerlerinin buralar olmasının nedeni araştırılması gereken asli konulardandır.

Dünya dinlerine bakıldığı zaman mutlaka kendilerine dünya üzerinde bir ya da dinlere göre değişebilir şekilde birden fazla kutsal şehir ilan edilmiş aynı zamanda bu şehirlerde ve başka yerleşim yerlerinde (köy, kasaba, ilçe ya da şehir olsun) bir mabet kurma ihtiyacı hissedilmiştir. Bu mabetler genelde inanılan dini anlayışa göre Tanrının kutsal mekânları olarak inananları tarafından kabul edilmiştir.

Dünya üzerinde hangi uygarlık olursa olsun kendi dini için bir merkez belirleme gayreti içerisine girmiştir. Bunun temel sebebi geleneksel ayinlerin ve sembollerin bu geleneksel yapı içerisinde ortaya çıktığına inanılmasıdır.⁷ Kudüs özelinde konuyu ve merkez simgeciği bağlamında ele alırsak mevcut dünya tam ortada yer almakta ülke olarak Filistin, şehir olarak Kudüs, Tapınak olarak Süleyman Mabedi inananlar açısından tam ortada yer almaktadır. Üçü bir arada inananları için evreni ve Dünyanın merkezini temsil etmektedir.⁸

Çalışmamızda Kudüs şehrinin kutsal şehir ve mekân anlayışı içerisinde bir değerlendirmesi yapılmaya çalışılacaktır. Çünkü Kudüs belirli dönemlerde birden fazla dinin mensuplarının huzur içerisinde yaşadığı bir şehir iken bazı dönemlerde de günümüz de dâhil olmak üzere birden fazla din mensubunun bulunduğu bunların da azınlıkta olanların huzurlu çoğunlukta olanlarının ise son derece huzursuz olduğu bir şehirdir. Bu yüzden mekânın ve şehrin kutsallığı bağlamında konuyu ele almanın gerekliliği aşikârdır.

¹ Necdet Subaşı, "Kutsal Tarih'in Dini Sosyolojisi", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/3 (ts.), 63.

² Mehmet Özdemir, "Türk Kültüründe Dağ Kültü ve Bir Yüce Dağ: Halbaba", *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi* 5/9 (ts.), 2.

³ Huzeyfe Sayım, "Dinlerde Kozmogoni ve Yaratılış Açısından Suyun Değeri", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/9 (1996), 127-139.

⁴ Hacer Güleşen, "Kurt Motifi Üzerine Bir İnceleme", *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi* 39 (ts.), 19.

⁵ İsmet Eşmeli, "Dinler Tarihi Açısından Gök Cisimleri Ve Tabiatla İlgili İnanış Ve Uygulamalar (Muğla -Yatağan Örneği)", *Dini Araştırmalar Dergisi* 18/15-06/46 (2015), 196.

⁶ İsmet Tunç, *Antropoloji ve Din* (Ankara: Eski Yeni Yayınları, 2021), 25.

⁷ Mircea Eliade, *Kutsal ve Din Dışı*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay (Ankara: Gece Yayınları, 1991), 18.

⁸ Eliade, *Kutsal ve Din Dışı*, 23; "Kutsalın tezahürü varlığın ifşasıdır" şeklinde Eliade kutsal tanımlamıştır. Kutsal, varlık ve tezahürü ile ilgili geniş bilgi için bk. Mircea Eliade, "Kutsal Mimari ve Sembolizm", *Din ve Fenomenoloji Mircea Eliade'nin Eserlerine Bakış*, ed. Taocu Constantin (İstanbul: İz Yayıncılık, 2000), 145.

1. Kutsal Şehir ve Kutsal Mekân

Kutsal şehir ve kutsal mekân kavramı hemen her dinde karşımıza çıkan en temel kavramlardır. Her dinin kendisine göre kutsal zamanları, mekânları, kişileri ve çok fazla detaylandırılabileceğimiz temel inanç konuları vardır. Konuya farklı bir bakış açısı getirmek istersek o zaman dinler hatta aynı din içerisinde farklı ekoller (buna mezhep ekol ya da oluşum gibi farklı isimler verilebilir veya bu konuda daha farklı isimlerle karşılaşılabilir) neden belirli merkezleri, zamanları ve daha pek çok şeyi kutsal kabul ederek eşdeğer olan diğerlerinden ayırmışlardır.

Kutsal sözlükte; güçlü bir dinî saygı uyandıran veya uyandırması gereken; kutsi, mukaddes, mübarek; tapınılacak veya yolunda can verilecek derecede sevilen; bozulmaması, dokunulmaması, karşı çıkılmaması gereken, üstüne titrenilen; Tanrı'ya adanmış olan, tanrısallık olan anlamlarına gelmektedir. Türkçede kutsiyet (kutsal) kelimesi Arapça kuds kelimesinden alınmıştır ve temiz olmak anlamındadır. Sami dillerde “*kds/kds*” kökünden kelimeler ve Yunanca’da “*hagios*”, Latince’de “*sacrum*” kelimeleriyle karşılanan kutsal kavramı, bir din içerisindeki unsurları birbirine bağlayarak o dinin bütünlüğünü sağlayan veya kuşatan en temel eleman olup din bilimlerinin ana konularındandır.⁹ İngilizcede kutsal kavramı “*sacred*” ve “*holy*” kelimeleriyle karşılanmaktadır. Aralarındaki fark ise *sacred* herhangi bir kutsalı veya başkalarının kutsalını ifade ederken *holy* sadece Hristiyanların kutsallarını ifade etmek için kullanılmaktadır.¹⁰

Din bilimlerinin tanımları her ne kadar araştırmacılara göre farklılıklar gösterse de genel olarak şu şekilde tanım yapılması uygun olabilir. Kutsal hangisi olursa olsun bütün din biçimlerinde inanılan dinin özünü oluşturur. Herhangi bir dinde inançlı olan kişiyi Tanrıya, ritüele, cemaate ve doktrine, ahlaka bağlayan kişinin din çerçevesinde kalmasına katkı sağlayan temel kutsal duygusudur.¹¹ Otto’ya göre ise kutsal din alanına özgü bir yorum ve değerlendirme kategorisidir ve ahlaka uygun olanın mükemmelliğine işaret eden, mutlak iyi bir sıfattır. O, kutsalın insanların çoğu tarafından anlaşılanın dışında bir kavram olduğunu ifade etmektedir. Bu kavramın genel olarak hatalardan tamamen arındırılmış bir yapı olarak kavranmasının yanlışlığını belirtmektedir.¹² Otto’ya bu konuda muhalif görüşler sunan araştırmacılar da mevcuttur. Ancak makalenin temel içeriği bu olmadığı için bu konu ile daha fazla tartışmaya girilmesi doğru olmayacaktır. Çünkü kutsal kavramına din bilimleri ile uğraşan düşünürlerin kıyaslanması ancak başka bir çalışmanın konusu olabilecektir.

Dinlerin hepsinde kutsal yerler bulunmaktadır. Bazı yerler inanılan dinin Tanrısına ya da üstün gücüne adanmıştır ve bu yüzden insan için sıradan faaliyetlerden ayrılmıştır. Bundan ötürü buralar ulaşılamaz veya belirli ritüellerle davranış sergilenen yerlerdir. Kutsal yerlere ve eşyalara bazı dinlerde herkes dokunamaz. Bunun bir örneği Uzza isimli bir şahsın Ahit Sandığı’na dokunması sonucu saygısızlığından ötürü ölmesidir.¹³ O zaman şöyle bir soru sorulabilir bir yeri kutsal yapan nedir? Genelde dinlere baktığımız zaman şöyle bir sonuca ulaşmamız mümkün olabilir. Kutsal şehirler ve mekânları farklı kılan oradaki ayinlerin gerçekleştirilmesinden ziyade Tanrı’nın belirli merkezlerde kendisini ifşa ettiğine inanılmasıdır.¹⁴

⁹ Kürşat Demirci, “Kutsiyet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/498.

¹⁰ Baki Adam, “Kutsal Nedir?”, *Halk İnanışları El Kitabı*, ed. Ahmet Hikmet Eroğlu - Durmuş Arık, Grafiker Yayınları, yayın no: 236 (Ankara: Grafiker, 2017), 46; Davranış, kutsalın hiçbir zaman kutsal toprakları ele geçirmediği bir alandır. Bir insanın kutsal olabilmesi için ilahi davranış standartlarına uyması gerekir: ya ritüel, ya ahlaki ya da her ikisi. Bu nedenle, kutsallık, yüzyıllar boyunca, dindar adanmış için ideal olarak öne sürülen ve en yüce şekilde elde edildiğinde kişiyi kutsal bir kişi, bir “aziz” yapan itaat modeli olmuştur. Kutsallık, bu dini uygulama anlamında, dini olarak motive olmuş bir kişi için birincil hedefti ve bilinçli olarak üzerinde düşünüldü. Gerçekten de, yirminci yüzyıldan önce teolojik sözlüklerde ve ansiklopedilerde yer alan kutsallık üzerine makalelerin içeriği, düzenli olarak dini yaşamın idealleri hakkında bir tartışmaydı ve ele alındığı şekliyle kutsalın genel bir tartışması değildi. Willard G. Oxtoby, “Holy, İdea Of The”, *Encyclopedia Of Religion Second Edition*, ed. Jones Lindsay (New York (USA): Thomson Gale, 2005), 1-14/4098.

¹¹ Demirci, “Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi”, 26/490.

¹² Rudolf Otto, *Kutsal’a Dair Kutsal Tasarısındaki Sezgisel Faktör ve Rasyonele Olan İlişkisi Üzerine Bir Araştırma*, çev. Sevil Gahaffari (Altıkırkbeş Yayınları, 2014), 35.

¹³ Samuel II, 6-7 *Kutsal Kitap Eski ve Antlaşma (Tevarat, İncili Zebur)* (İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları, 2016).

¹⁴ W. Brede Kristensen, *Dinin Anlamı Dini Eylemlerin Fenomenolojik Okunuşu*, çev. Fuat Aydın (Ankara: Eski Yeni Yayınları, 2017), 328.

Bir mekân ya da şehir insan tarafından değil bilakis her dinde Tanrı veya üstün kabul edilen güç tarafından seçilmektedir. Bu ilahi güç çeşitli şekillerde isteğini belirtmektedir. İnsanların kutsal şehir ve herhangi bir mekânı kutsal kabul etmesi farklı şekillerde tezahür edebilir. Örneğin şehirleri çevreleyen surların temelde yapılış amacı askeri olsa da bazı toplumlar için düşmana karşı büyüsel birer savunma aracıdır.¹⁵

Kutsal Mekânlar kuşkusuz geleneksel kurallara göre inşa edilmişlerdir. İnananları için dünyanın merkezi olan bu yerlerin temelde üç özelliği vardır. 1. Dünyanın merkezinde, yerle göğün birleştiği “kutsal dağ” bulunmaktadır. 2. Her kutsal mekân bir kutsal dağ fikriyle özdeşleştirilir böylece merkez oluşur. 3. Kutsal mekânlar yerle göğün birleştiği yerin tam ortasında bulunur.¹⁶ Bu özelliklere göre bakıldığında Kudüs’ün hem Yahudilik hem Hıristiyanlık hem de İslamiyet açısından ayrıcalıklı bir yeri vardır. Eliade’nin belirttiği gibi yer ile gök arasının birleşme noktasıdır.

2. Kudüs’ün Kuruluşu ve Tarihi

İlahi dinlerin üçünde de Kudüs şehri farklı nedenlerden dolayı ayrıcalıklı veya kutsaldır. Bütün dinlerin inananları için şehir vaz geçilmez bir öneme haizdir. Ancak şehrin kuruluşunu bilmek konunun daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır. Çünkü araştırılan her kavramın tarihsel alt yapısı bilindiği takdirde varılan sonuçlar daha isabetli olacaktır.

Şehir ilk kuruluşunda ticaret yollarının üzerinde olması ve buna bağlantılı olarak oldukça gelişmiş ayrıca çoklu kültüre sahiptir. Lut Gölü’nün bulunduğu çukur alanın batısında ve bu alandan fay diklikleriyle ayrılmış olan Yahudiye platosunun dalgalı yüzeyi üzerinde kurulmuştur. Tarihi oldukça eski olan Kudüs şehrinin adının geçtiği bilinen en eski belge milâttan önce XIX ve XVIII. yüzyıllara ait Mısır metinleridir. Milâttan önce XIV. yüzyıla ait Tell Amarna mektuplarında şehrin adı Urusalim, Geç Asur metinlerinde Urusilimmu veya Ursalimmu, İbrânice Masoretik metinde Yruşlm, bazen de Yruşlym biçiminde yazılmakta ve Yeruşâlayim, Eski Ahid’in Ârâmice metinlerinde Yeruşâlêm şeklinde telaffuz edilmektedir. Grekçe Hierosolyma adı şehrin kutsallığını (hieros = kutsal) yansıtmaktadır. Latince’ye Jerusalem ve Jerosolyma olarak geçmiştir. Kudüs şehrinin Batı dillerindeki adı da Jerusalem’dir.¹⁷

Çivi yazılı metinlerde ur veya uru, İbrânice’de ‘ir’ “şehir” demektir. Bu durumda İruşalem “Şalim’in şehri” anlamına gelmektedir. Eski medeniyetler şehir isimleri verilirken orayı kuranın isminin verilme geleneği vardır. Bu uygulamaya göre aynı şekilde Sâmi gelenekte de bir şehrin o şehri kuran kişi yahut tanrının adıyla anılma geleneği bulunduğu için kelimenin “Şalim’in şehri” mânasına geldiği iddia edilmekte (DBS, IV, 898), “barışın şehri” (şalom = selâm) biçimindeki geleneksel yorumun hem etimolojik hem tarihi yönden hatalı olduğu ileri sürülmektedir (IDB, II, 843). Tell Amarna mektuplarında şehir Betşalem (Şalem’in evi) şeklinde anılmaktadır.¹⁸

Kudüs şehrinin ismi Kutsal Kitap’ta farklı yerlerde farklı anlamlarda kullanılmıştır.¹⁹ Kur’an-ı Kerim’de açıkça Kudüs ismi geçmemektedir ancak bazı ayetler yer alan ifadelerde buradan kastedilenin ya şu andaki aynı isimle bilinen yer ya da etrafının kastedildiği İslam düşünürlerince belirtilmiştir.²⁰ Kur’an’da Kudüs’ü ve Süleyman Mabedi’nin bulunduğu yeri kastettiği ifade edilen ayet ise İsra suresi 1. ayettir.²¹

¹⁵ Mircea Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, çev. Lale Aslan (İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2003), 357-358.

¹⁶ Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, 361-362.

¹⁷ Ömer Faruk Harman, “Kudüs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/323.

¹⁸ Harman, “Kudüs”, 26/324.

¹⁹ Moriya (Moriah, II. Tarihler, 3/1), Yebus (Hâkimler, 19/10), Sion, Dâvûd’un şehri (II. Samuel, 5/7, 9; I. Tarihler, 11/5, 7) ve Ariel (İşaya, 29/1) gibi isimlerle de anılır. Öte yandan buraya şehir, adalet yurdu (Yeremya, 31/23), inananlar şehri, barış şehri, doğruluk şehri (İşaya, 1/26), Allah’ın şehri (‘ir Elohim; Mezmur, 46/4), orduların rabbinin şehri (‘ir Yahveh şebâôt; Mezmur, 48/8), mukaddes şehir (‘ir haqqodeş; Nehemya, 11/18) gibi isimler de verilmiştir (DB, III/2, s. 1319; Ejd., IX, 1379). Şehrin Arapça’daki adı olan Kudüs’ün bu son isimden geldiği belirtilmektedir bk. Harman, “Kudüs”, 26/323.

²⁰ Maide 5/12 ayette geçen “el-arzû’l mukaddese” ifadesi Kudüs’ü kastedmektedir. bk. Zemahşeri, *Keşşaf Tefsiri*, çev. Muhammed Koşkun vd. (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2016), 1-6/2/406; Geniş bilgi için bk. Muhammed Esed, *Kur’an Mesajı Meal Tefsiri*, çev. Cahit Koytak - Ahmet Ertürk (İstanbul: İşaret Yayınları, 2002).

²¹ İsra: 17/1; Geniş bilgi için bk. Esed, *Kur’an Mesajı Meal Tefsiri*.

İbraniler ilk olarak Kenan ülkesine Hz. İbrahim (as) döneminde gelmişlerdir.²² Hz. İbrahim, Tevrat'a göre görevlendirilmiş, Kur'an-ı Kerim'e göre ise kendisinin akıl yürütmesi ile Allah'ın varlığını bulmuş²³ ve en başta babası olmak üzere kabilesinin tamamını İslam'a davet etmiştir.²⁴ İman eden müminlerle beraber Kenan Ülkesine gelmiştir. Bu durum sadece Tevrat ve Kur'an-ı Kerim'de değil bunun yanı sıra konu ile ilgili yapılan farklı çalışmalarda da Hz. İbrahim'in liderliğinde Kenan'a göç ettiğini vurgulamaktadır.²⁵

İsrailoğulları Hz. Yusuf döneminin sonuna kadar Mısır'da özgür bir şekilde yaşadılar. Daha sonra Mısır'da köle durumuna geldiler. Hz. Musa, döneminde Mısırdan çeşitli mucizelerle (denizin ikiye yarılması gibi) kurtuldular. Hz. Davut'un Krallığı zamanında Kudüs'ü aldılar ve kurdukları İsrail Krallığı'nın başkenti yaptılar. Hz. Süleyman döneminde yedi yıl süren inşaat çalışmasıyla Süleyman Mabedi yapıldı.²⁶ İbranice adı Bet-hamikdaş'tır. Süleyman Mabedi, Yahudilikte bazı ibadetlerin sadece orada yapılabilmesinden dolayı önemlidir. Hz. Süleyman'ın vefatından sonra İsrail Krallığı, İsrail ve Yahuda Krallığı şeklinde ikiye bölündü. Başkent Kudüs, Yahuda Krallığının sınırları içerisinde kaldı.²⁷

İsrail Krallığı, güneydeki Kudüs ve Mabetle bağıni koparmak için çevre toplumların Baal denilen putlarına tapınmaya başlamıştır. Bu krallık, M.Ö. 722 'de Asurlular tarafından ortadan kaldırıldı. Güneydeki Yahuda Krallığı ise Babillilerin bütün uyarılarına rağmen Yahudilerin sürekli isyan hareketlerine devam etmeleri sonucu M.Ö. 587 Kral Nabukednazar tarafından yıkıldı. Kudüs'teki mabed tahrip edildi. M.Ö. 515'te Perslilerin, Babil Krallığı'nı yıkmalarıyla sürgündeki Yahudiler Ezra'nın önderliğinde Kudüs'e döndüler ve Süleyman Mabedi tekrar inşa edildi.²⁸

Hristiyanlığa göre Hz. İsa haksız yargılama ve entrika ile Yahudi din adamlarının baskısı ile Romalılara çarmıha gerilmek suretiyle günümüzde Golgota Tepesi'nde öldürülmüştür. Hristiyanlığa göre Hz. İsa'nın tekrar dirilmesi ve sonrasında göğe yükselmesi Kudüs ve civarında gerçekleşmiştir. Mesih'in geleceği şehirdir. Hristiyanların bakış açısıyla Süleyman Mabedi'nin tarihsel bir değeri vardır. Onlar için esas olan İsa'nın gösterdiği mücadelenin bu şehirde olmasıdır.²⁹ Çarmıha gerilmeden önce yürüdüğü çile yolu ve Kabir Kilisesi bu konuda verilebilecek örneklerdendir. Hristiyanlık açısından Kudüs'ün önemli kabul edilmesinin bir diğer nedeni ise ilk gerçekleştirilen konsil olan Havariler Konsili'nin burada düzenlenmiş olmasıdır.³⁰

M.S. 70'te gerçekleşen Yahudi isyanını Roma ordusu, Titus komutanlığında kanlı bir şekilde bastırmıştır. Savaş sonunda Kudüs ve Kutsal Mabet harabeye dönmüştür.³¹ Mabet'in yerine Roma Tanrısı Jüpiter adına tapınak yapılmıştır. Süleyman Mabedi o günden günümüze değin tekrar inşa edilememiştir.³²

Bölgede Perslilerden sonra M.Ö. 60'lı yıllardan itibaren Roma hâkimiyeti başladı. Romalıların ilk dönemlerinden itibaren Yahudiler ve Kudüs özerk diyebileceğimiz bir şekilde yönetildi. Yahudiler içerisinde isyan ederek bağımsızlık kazanma düşüncesinde olanlar vardı. Bu siyasi hareketlenmelerin ortasında Hz. İsa, doğdu. Halkın bir kısmı Hz. İsa'yı Hz. Davut'un soyundan gelen kral olarak

²² Hz. İbrahim'in Ur'dan çıktıktan sonra neden doğuya de ğil de, batıya yöneldiğini sorgulayan araştırmacı, bunun sebe binin "Kenan İli" olarak adlandırılan bölge halkının, buraya daha önce gelerek burayı yurt edinen Sami topluluklardan oluştu ğu hususuna bağlamaktadır. Geniş bilgi için bkz. Jules Soury, *Karşılaştırmalı Mitoloji Işı ğında İsrail Dini*, çev. Harun Güngör - H. İbrahim Açmaz (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2008), 6.

²³ Enbiya: 51

²⁴ Ankebût:16

²⁵ Halid Boz, "Kur'an ve Tevrat'ta Hz. İbrahim'in Göçleri", *İslam ve Yorum VI*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2022), I-VI/54.

²⁶ Ahmet Güç, *Dinlerde Mabet* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2023), 107.

²⁷ Geniş bilgi için bk. Muhammed Güngör, "Yahudi Dini Hayatında Süleyman Mabedi", *İsrailiyat: İsrail ve Yahudi Çalışmaları Dergisi* 1 (2017), 54-79.

²⁸ Ali Osman Kurt, *Erken Dönem Yahudi Tarihi* (Ankara: Eski Yeni Yayınları, 2019), 93.

²⁹ Muhammed Güngör, "Hristiyanlıkta Kudüs'ün Kutsallaşma Süreci = The Sacralization Process of Jerusalem in Christianity", *Amasya İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (2020), 149.

³⁰ Mustafa Baş, "Kitabi Dinlerin Tarihsel Sürecinde Filistin ve Kudüs", *Tarihte Kudüs ve Mescid-i Aksa*, ed. Harun Dünder Karahan (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2023), 16-17.

³¹ Paul Johnson, *Yahudi Tarihi*, çev. Filiz Orman (İstanbul: Pozitif Yayınları, 2000), 176.

³² Johnson, *Yahudi Tarihi*, 172.

beklemekteydi. Bu dönemde İncillerde de geçtiği üzere Süleyman Mabedi Yahudi Din Adamlarını rantına hizmet etmekte olup Hz. İsa onlarla mücadele etmiştir.³³

Kudüs Şehri Hz. Muhammed (as) doğduğunda Bizanslıların hâkimiyetinde idi. Cahiliyye döneminde Araplar Ticaret için şehre gidiyorlardı. İslamiyet ilk geldiğinde kible ayeti gelmeden önce Hz. Peygamber'in yöneldiği kiblelerin birisi de Kâbe ile beraber Kudüs'tür.³⁴ Kible ayeti geldikten sonra bütün Müslümanlar Mekke'ye doğru yönelmiştir. Miraç hadisesi Kudüs'te gerçekleşmiştir.

Şehir Hz. Ömer döneminde ilk olarak Müslümanların hâkimiyetine geçmiştir. Hz. Ömer'in sahra taşının üzerini temizlettiği rivayet edilmekte olup aynı zamanda oraya ziyarete gelenler için mescit inşa ettirmiştir.³⁵ Emevilerin iktidara gelmesinden sonra Halife Abdülmelik tarafından Süleyman Mabedi'nin olduğu alana sekiz köşeli Hacer-i Muallaka taşının ortasında kaldığı Kubbet'üs Sahra yaptırılmıştır.³⁶ Müslümanlar için Mescidi Aksa olarak bilinen yapı aslında Kubbetüs Sahra'dır. Bu yüzden Mescid-i Aksa denilince sadece bu eser değil içinde bulunduğu alanın tamamı şeklinde kabul etmek daha isabetli olacaktır.

Kudüs Şehri sırasıyla Emevi, Abbasi,³⁷ Tulunoğulları, Fatimilerin³⁸ hâkimiyeti altında kalmış sonrasında ise Eyyübi ve Memlûklü³⁹ arasında yönetimi el değiştirmiştir.⁴⁰ Şehir Selçuklu hâkimiyetinde⁴¹ kaldıktan sonra Haçlı Seferleri sonrası Hristiyanlar şehrin yönetimini ele geçirmişlerdir. Yahudi, Müslüman ve Hristiyan demeden ayırım gözetmeksizin şehirde binlerce kişiyi katletmişlerdir.⁴² Camileri ahır vb. amaçlarla kullanmak için tahrip etmişlerdir. Selahattin Eyyübi tarafından Şehir tekrar MS. 1187'de Müslümanların hâkimiyetine girmiştir.⁴³ Eyyübilerden sonra Şehir Memlûklüler ve Yavuz Sultan Selim zamanında Osmanlıların hâkimiyetine girmiştir. Mescidi Aksa'nın bakımları her dönem Osmanlılar tarafından büyük bir itina ile gerçekleştirilmiştir. Kanuni Sultan Süleyman zamanında geniş çaplı bir tadilata girmiştir.⁴⁴

1917 yılında Osmanlı Devleti Kudüs hâkimiyetini kaybetmiştir. 9 Aralık 1917'de İngiliz General Allenby şehri teslim almıştır.⁴⁵ Yahudilerin burada devlet kurma girişimlerine o dönem şartları gereği siyasi

³³ İsa'nın Yahudi Ferisilere itirazlarına ve onlarla olan mücadelesine İncil'de (Yeni Ahit) yer verilmektedir. İncile bakıldığında İsa sürekli olarak Yahudi mezheplerinden birisi olan Ferisi mensuplarıyla din ve dünya algılarının yanlışlığı ayrıca bu yanlış ağırlama sonucunda halka olan zulümlerinden dolayı onları eleştirmiştir. Detaylı bilgi için bk. İncil, *Kutsal Kitap*; Rabia Mert, *Tapınak Yahudileri Ferisi Dindarlığı* (Ankara: Eski Yeni Yayınları, 2022), 175.

³⁴ Ömer Faruk Habergötiren, "Kiblenin Mescid-i Aksa'dan Mescid-i Haram'a Tahvili", 1. Uluslararası İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Kongresi 23-25 Kasım 2018, ed. Mustafa Yiğitoğlu (Karabük: Karabük Üniversitesi Yayınları, 2018), 904; Yavuz Ünal, "Hadis Verilerine Göre Hz. Peygamber'in İlk Kiblesi: Beyt-i Makdis", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12-13 (2001), 194.

³⁵ Casim Avcı, "Kudüs (Fethedilişinden Haçlı İstilasına Kadar)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002).

³⁶ Nebi Bozkurt, "Kubbetü's Sahre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002), 305.

³⁷ Geniş bilgi için bk. Yasemin Cevelek, "Abbasi Halifesi Hârun Reşid Döneminde Kudüs", *Tarihte Kudüs ve Mescid-i Aksa*, ed. Harun Dünder Karahan (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2023), 93-110.

³⁸ Avcı, "Kudüs".

³⁹ Burak Gani Erol, "Memlûklüler Döneminde Kudüs ve İdaresi", *Tarihte Kudüs ve Mescid-i Aksa*, ed. Harun Dünder Karahan (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2023), 120-136.

⁴⁰ Cengiz Tomar, "Kudüs (Memlûkler Dönemi)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/333.

⁴¹ Faruk Yılmaz, "Selçukluların Kudüs Hâkimiyeti", *Tarihte Kudüs ve Mescid-i Aksa*, ed. Harun Dünder Karahan (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2023), 110-120.

⁴² Işın Demirkent, "Kudüs (Haçlılar Dönemi)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/332; Sevtap Gölgesiz Karaca, *Kudüs Haçlı Krallığı Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları: VIII, 2022), 51-54; Haçlı Seferleri ile ilgili geniş bilgi için bk. Amın Maalouf, *Arapların Gözünden Haçlı Seferleri*, çev. Ali Berkay (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2024).

⁴³ Demirkent, "Kudüs", 26/330.

⁴⁴ Kâmil Cemil el-Aselî, "Kudüs (Osmanlı Dönemi ve Sonrası)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002); Abdullah Çakmak, "Osmanlı Kudüs'ünde Siyaset ve Toplum", *Tarihte Kudüs ve Mescid-i Aksa*, ed. Harun Dünder Karahan (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2023), 136-159.

⁴⁵ 1917'den başlayarak eldeki imkânlar nedeniyle Türkler savunma, İngilizler saldırı konumu na geçmiştir. Filistin'in kapısı olan Gazze üzerine Mart ve Nisan 1917'deki İngiliz saldırıları Türklerin başarılı savunması karşısında başarısız olmuştur. Bunun üzerine, İngilizler Mısır'daki komu tanı değiştirip yeni bir komutan (Allenby) göndermiştir. Kendisine her türlü askeri destek verilmiştir. Çünkü hem İngiltere'nin hem de müttefiklerinin Avrupa'da bir zafer beklentisinin olmadığı bir dönemde, bir an önce Kudüs'ün ele geçirilmesi İngiliz halkı ve de müttefikleri için ziyadesiyle önemli bir moral ve motivasyon olacaktı. İkinci Gazze Muharebesi'nden sonra Osmanlı Genelkurmayı'nın Bağdat'ı geri almak fikrin den dolayı Filistin'deki yaklaşan tehdit

çıkarlarına ters düştüğü için İngilizler engel olmuştur. İngilizlerin de ikna edilmesi sonucu günümüzdeki İsrail Devleti başkenti Tel Aviv olmak şartıyla kurulmuştur. Kudüs'ün yönetiminin Filistinlilerle ortak olmak üzere kurulan İsrail'de yönetimde Filistinlilerin hiçbir hakkı bulunmamaktadır. İsrail 1948'den bu yana topraklarını işgal politikası ile genişletmiştir. II. Abdülhamit'ten, Theodor Herzl Osmanlının bütün borçlarının silinmesi karşılığında toprak istemiş ancak bu talebi Sultan tarafından reddedilmiştir.⁴⁶

Sonuç

Kudüs, Antik Mısırlılar döneminde kurulmuş ve ismi Ur şalim olan ticaret şehridir. Şehrin ilk sakinleri Mısırlılar ve Kenan ülkesinin insanlarıdır. Daha sonra şehre dini metinlerin anlatımlarına göre Hz. İbrahim döneminde İbraniler sonrasında ise İsrailoğulları hâkim olmuştur. Şehirde jeopolitik konumu ve ticaret şehri olmasından dolayı kurulduğu günden günümüze değin çok kültürlü bir yapısı söz konusudur. Şehirde İsraililer, Helenler, pagan Roma İmparatorluğu, özellikle Katolik Hristiyanlar, Şii Fatimiler ve diğer Müslüman devletleri hüküm sürmüştür. Her birisi buraya bir katkı sunmuştur. Farklı devletlerin hâkimiyetleri esnasında kimi zaman kanlı müdahaleler ve savaşlar olmuş kimi zaman da özellikle Müslümanların hâkim olduğu dönemlerde ise barış ve esenlik hâkim olmuştur.

Kudüs'ün siyasi yönünün yanı sıra özellikle kendi dini kaynaklarından neşet etsin veya bunların aşırı yorumlarından dolayı olduğu kabul edilsin şehirde özellikle son yüzyılda savaşlar hâkimdir. Bunların sebepleri farklı bakış açılarıyla incelenmesi gereken konulardır. Kudüs Süleyman Mabedi'nin ilk olarak orada inşa edilmesinden ötürü Yahudiler için, İsa'nın yaşadıklarının bu şehirde gerçekleşmesinden ötürü Hristiyanlar için, Hz. Muhammed'in miraca orada çıkmasından ve uzun bir süre kible ayeti gelinceye kadar Medine döneminin ilk iki yılı dâhil Müslümanların kiblesi olmasından ötürü Müslümanlar için kutsal kabul edilmiştir. Kudüs kanlı mücadelelerin ve katliamların sahne aldığı bir şehirdir. Aynı zamanda Müslüman hâkimiyetinde iken de farklı inançlara mensup insanların barış içerisinde yaşadığı bir şehir konumunda olmuştur. Ancak günümüzde bu durum tersine dönmüş farklı dine mensup insanların savaş ve kargaşa içerisinde yaşadığı bir mekân haline gelmiştir.

sürecini iyi yönetemediği söylenebilir. Filistin'deki İngiliz tehdidinin öncelik olduğuna karar verdiğinde çok değerli zamanları kaybetmiş ve gereken hazırlığı yapamamıştır. Bu da Filistin'in yarısını ve Kudüs'ü kaybetmesine yol açmıştır. Türkler, 8/9 Aralık 1917 gecesi Kudüs'ü savunmadan boşalttı ve 9 Aralık'ta İngilizler şehri teslim aldı. Zaten eldeki imkânlarla Kudüs'ü savunmak artık imkânsızdı. General Allenby 11 Aralık'ta önceden hazırlanan bir törenle şehre girdi. Şehrin ruhuna uygun bir beyanname yayınladı. Böylece 401 yıl Osmanlı egemenliğinde kalan Kudüs el değiştirmiş ve 730 yıl sonra tekrar Hristiyanların eline geçmiş oldu. İsmet Üzen, "Osmanlı Devleti'nin Kudüs'ü Terketmek Zorunda Kalış Süreci", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 6/Özel Sayı (Şubat), 26.

⁴⁶ Aseli, "Kudüs".

Kaynakça

- Adam, Baki. "Kutsal Nedir?" *Halk İnanışları El Kitabı*. ed. Ahmet Hikmet Eroğlu - Durmuş Arık. Grafiker Yayınları, yayın no: 236. Ankara: Grafiker, 2017.
- Amin Maalouf. *Arapların Gözünden Haçlı Seferleri*. çev. Ali Berktaş. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 29. Basım, 2024.
- Aselî, Kâmil Cemîl el-. "Kudüs (Osmanlı Dönemi ve Sonrası)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/334-338. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Avcı, Casim. "Kudüs (Fethedilişinden Haçlı İstilasına Kadar)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/327-329. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Baş, Mustafa. "Kitabi Dinlerin Tarihsel Sürecinde Filistin ve Kudüs". *Tarihte Kudüs ve Mescd-i Aksa*. ed. Harun Dünder Karahan. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2. Basım, 2023.
- Boz, Halid. "Kur'an ve Tevrat'ta Hz. İbrahim'in Göçleri". *İslam ve Yorum VI*. I-VI/47-63. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2022.
- Bozkurt, Nebi. "Kubbetü's Sahre". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 304-308. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.
- Cevelek, Yasemin. "Abbasi Halifesi Hârûn Reşid Döneminde Kudüs". *Tarihte Kudüs ve Mescd-i Aksa*. ed. Harun Dünder Karahan. 93-110. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2. Basım, 2023.
- Çakmak, Abdullah. "Osmanlı Kudüs'ünde Siyaset ve Toplum". *Tarihte Kudüs ve Mescd-i Aksa*. ed. Harun Dünder Karahan. 136-159. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2. Basım, 2023.
- Demirci, Kürşat. "Kutsiyet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/495-496. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Demirkent, Işın. "Kudüs (Haçlılar Dönemi)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/329-332. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Eliade, Mircea. *Dinler Tarihine Giriş*. çev. Lale Aslan. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2003.
- Eliade, Mircea. "Kutsal Mimari ve Sembolizm". *Din ve Fenomenoloji Mircea Eliade'nin Eserlerine Bakış*. ed. Taocu Constantin. İstanbul: İz Yayıncılık, 2000.
- Eliade, Mircea. *Kutsal ve Din Dışı*. çev. Mehmet Ali Kılıçbay. Ankara: Gece Yayınları, 1991.
- Erol, Burak Gani. "Memlûklüler Döneminde Kudüs ve İdaresi". *Tarihte Kudüs ve Mescd-i Aksa*. ed. Harun Dünder Karahan. 120-136. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2. Basım, 2023.
- Esed, Muhammed. *Kur'an Mesajı Meal Tefsir*. çev. Cahit Koytak - Ahmet Ertürk. İstanbul: İşaret Yayınları, 2002.
- Eşmeli, İsmet. "'Dinler Tarihi Açısından Gök Cisimleri Ve Tabiatla İlgili İnanış Ve Uygulamalar (Muğla - Yatağan Örneği)'"'. *Dini Araştırmalar Dergisi* 18/15-06/46 (2015), 195-208.
- Gölgesiz Karaca, Sevtap. *Kudüs Haçlı Krallığı Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları: VIII, 2. Basım, 2022.
- Güç, Ahmet. *Dinlerde Mabed*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2023.
- Güleşen, Hacer. "Kurt Motifi Üzerine Bir İnceleme". *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi* 39 (ts.), 18-28.
- Güngör, Muhammed. "Hristiyanlıkta Kudüs'ün Kutsallaşma Süreci = The Sacralization Process of Jerusalem in Chirstianity". *Amasya İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (2020), 141-170.
- Güngör, Muhammed. "Yahudi Dini Hayatında Süleyman Mabedi". *İsrailiyat: İsrail ve Yahudi Çalışmaları Dergisi* 1 (2017), 54-79.
- Aksa'dan Mescid-i Haram'a Tahvili". 1. *Uluslararası İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Kongresi* 23-25 Kasım 2018. ed. Mustafa Yiğitoğlu. 901-910. Karabük: Karabük Üniversitesi Yayınları, 2018.
- Harman, Ömer Faruk. "Kudüs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/323-327. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Johnson, Paul. *Yahudi Tarihi*. çev. Filiz Orman. İstanbul: Pozitif Yayınları, 2000.
- Kristensen, W. Brede. *Dinin Anlamı Dini Eylemlerin Fenomenolojik Okunuşu*. çev. Fuat Aydın. Ankara: Eski Yeni Yayınları, 2017.
- Kurt, Ali Osman. *Erken Dönem Yahudi Tarihi*. Ankara: Eski Yeni Yayınları, 2. Basım, 2019.
- Mert, Rabia. *Tapınak Yahudileri Ferisi Dindarlığı*. Ankara: Eski Yeni Yayınları, 2022.

- Otto, Rudolf. *Kutsal'a Dair Kutsal Tasarısındaki Sezgisel Faktör ve Rasyonele Olan İlişkisi Üzerine Bir Araştırma*. çev. Sevil Gahaffari. Altıkırkbeş Yayınları, 2014.
- Oxtoby, Willard G. "Holy, İdea Of The". *Encyclopedia Of Religion Second Edition*. ed. Jones Lindsay. C. 1-14. New York (USA): Thomson Gale, 2005.
- Özdemir, Mehmet. "Türk Kültüründe Dağ Kültü ve Bir Yüce Dağ: Halbaba". *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi* 5/9 (ts.), 1-15.
- Sayım, Huzeyfe. "Dinlerde Kozmogoni ve Yaratılış Açısından Suyun Değeri". *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/9 (1996), 127-139.
- Soury, Jules. *Karşılaştırmalı Mitoloji Işığında İsrail Dini*. çev. Harun Güngör - H. İbrahim Açmaz. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2008.
- Subaşı, Necdet. "'Kutsal Tarih'in Dinî Sosyolojisi'". *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/3 (ts.).
- Tomar, Cengiz. "Kudüs (Memlükler Dönemi)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/332-334. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Tunç, İsmet. *Antropoloji ve Din*. Ankara: Eski Yeni Yayınları, 2021.
- Ünal, Yavuz. "Hadis Verilerine Göre Hz. Peygamber'in İlk Kible: Beyt-i Makdis". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12-13 (2001), 189-211.
- Üzen, İsmet. "Osmanlı Devleti'nin Kudüs'ü Terketmek Zorunda Kalış Süreci". *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 6/Özel Sayı (Şubat), 18-27.
- Yılmaz, Faruk. "Selçukluların Kudüs Hakimiyeti". *Tarihte Kudüs ve Mescd-i Aksa*. ed. Harun Dünder Karahan. 110-120. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2. Basım, 2023.
- Zemahşeri. *Keşşaf Tefsiri*. çev. Muhammed Coşkun vd. 1 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2016.
- Kur'an Yolu Meali*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı/1424, 2018.
- Kutsal Kitap Eski ve Antlaşma (Tevrat, İncili Zebur)*. İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları, 2016.